

Т.С. Цимбрівський

## ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

*Аналізуються основні етапи інституалізації принципу непорушності кордонів, а також з'ясовуються особливості його розвитку в системі сучасного міжнародного права.*

**Ключові слова:** *принцип непорушності кордонів, міжнародне право, кодифікація, договірна практика держав, міжнародний договір.*

**Постановка проблеми.** Центральною ланкою системи сучасного міжнародного права є його основні принципи, що відзначаються універсальним та загальновизнаним характером. Фундаментальна особливість цих принципів виразно проявляється в їх стратегічному значенні для механізму міжнародно-правового регулювання: підтримання правопорядку і законності, заповнення прогалів у міжнародному праві тощо. З огляду на викладені обставини, а також враховуючи те, що поява категорії основних принципів – продукт історичного розвитку міжнародного права, особливий інтерес становить встановлення моделі інституційного розвитку принципу непорушності кордонів як одного з основних принципів міжнародного права.

**Стан дослідження.** На сьогодні рівень наукової розробки означеного питання у доктрині міжнародного права позначений суперечливими оцінками. Подібний стан речей загалом відображається на визначенні догматичних теоретичних конструкцій міжнародного права щодо формування принципу непорушності кордонів у міжнародному праві, які не повною мірою розкривають суть цього питання. Загалом у теорії міжнародного права представлено дві домінуючі концепції інституалізації принципу непорушності кордонів. Перша переважно розглядає історію розвитку принципу непорушності кордонів з позицій виняткової ролі держав-учасниць Варшавського договору у появі цього принципу [1]. Іншими словами, часові рамки зародження принципу непорушності кордонів обмежені ХХ ст. З іншого боку, тлумачення хронології становлення принципу непорушності кордонів, за визначенням прихильників другої концепції, орієнтується на період розпаду феодальної системи міжнародних відносин або період підписання Вестфальського

мирного договору 1648 р. [2]. Отже, розглянуті особливості підходів, що використовуються у дослідженні інституалізації принципу непорушності кордонів, вказують на елемент їх неспіврозмірності (передусім у контексті часових рамок зародження принципу). У зв'язку з цим нашою **метою** є визначення основних етапів розвитку принципу непорушності кордонів, а також встановлення його концептуальних засад на кожному із етапів історичного типу міжнародного права. У цьому контексті доцільно використати періодизацію міжнародного права, запропоновану М. Ушаковим [3, с. 35–43], котра, на наш погляд, забезпечить цілісність структури дослідження та його системність, що дозволить системно дослідити правові аспекти принципу непорушності кордонів крізь призму його історичного розвитку.

**Виклад основних положень.** *Період стародавнього міжнародного права* (кінець III – початок II тисячоліття до н.е.). У цей період визрівають сприятливі передумови для зародження принципу непорушності кордонів. Так, на думку О.В. Буткевич, утвердження цього принципу відбувається у спосіб *договірної визначення лінії кордонів* (зокрема угода царя Суппілуліуми I та правителя Митанні Шаттівази 1350 р. до н.е.). Примітно, що серед інших характерних рис становлення принципу непорушності кордонів науковець звертає увагу на *елемент заборони спроб зміни існуючих кордонів* [4, с. 256–259]. Отже, принцип непорушності кордонів в редакції Заключного Акту НБСЄ 1975 р. концептуально відображає розуміння подібної норми періоду стародавнього міжнародного права [5, с. 401–405]. Так, відповідно до положень Заключного Акту, заборона будь-яких посягань на існуючі кордони складає один із елементів нормативного змісту принципу.

Позитивний вплив розглянутих прикладів договірної визначення лінії кордонів у стародавній період міжнародного права на розвиток принципу непорушності кордонів проявляється також у забезпеченні аспекту *недоторканності кордонів* (приміром, підтвердження договірними сторонами існуючої лінії кордону в угоді між правителями міст Месопотамії 3100 р. до н.е. відбувається одночасно із визнанням його недоторканності [6, с. 42]; подібні формулювання є й в угоді між Рамзесом II і Хаттусилем 1300 р. до н.е. [7, с. 15–16]). Характерно, що сьогодні з позиції доктрини міжнародного права недоторканність кордонів є одним із елементів нормативного змісту принципу непорушності кордонів, а цей принцип визначається як модифікована форма принципу недоторканності кордонів [8, с. 72] тощо.

Відтак, витоки принципу непорушності кордонів беруть початок ще у період стародавнього міжнародного права, чим було забезпечено юридичне підґрунтя, зокрема заборону зміни кордонів, їх недоторканність, для його подальшого становлення у системі міжнародних відносин.

*Період розвитку міжнародного права від падіння Римської імперії до Вестфальського мирного договору (476–1648 рр.).* Характеризуючи цей період на предмет виявлення особливостей інституалізації принципу непорушності кордонів, необхідно зазначити, що тут відбувається фактичне закріплення результатів його розвитку у період стародавнього міжнародного права. Однією з особливостей процесу історичного розвитку принципу залишається договірний спосіб визначення лінії кордону. Так, відповідно до положень Тордесільяського договору 1494 р. [9, с. 86–100], закріплено лінію проходження кордону між португальськими і кастильськими володіннями. У цьому ж зв'язку слід мати на увазі папську буллу «Inter Cetera № 2» 1493 р. [10, с. 9, 12].

Важливу роль у становленні принципу непорушності кордонів в цей період відіграла Київська Русь. Так, О.О. Мережко вважає, що зміст міжкнязівських договорів Київської Русі передує сучасним принципам міжнародного права, серед яких науковець виділяє принцип непорушності кордонів [11, с. 30].

Таким чином, у період міжнародного права від падіння Римської імперії до Вестфальського мирного договору відбувалася так би мовити пролонгація основних концептуальних напрямів розвитку принципу непорушності кордонів, закладених раніше.

*Період міжнародного права від Вестфальського мирного договору до Гаазьких мирних конференцій (1648 – 1907 рр.).* Його початок збігається із *Вестфальським мирним договором 1648 р.*, який становить значний інтерес насамперед у рамках дослідження історії становлення принципу непорушності кордонів. Закономірно, що окремі вчені акцентують на значенні цього договору для інституалізації принципу непорушності кордонів, але при цьому вони не вказують на його збалансованість. Приміром, ряд учених (Г. Анцелевич, О. Покрещук, М. Буроменський) трактують Вестфальський мирний договір як джерело принципу непорушності кордонів. Однозначно висловлюється з цього приводу Ю.Д. Ільїн, котрий стверджує, що принцип непорушності кордонів закріплено зазначеним міжнародно-правовим актом [2, с. 13]. Таку ж позицію займають Г.О. Анцелевич та О.О. Покрещук, які,

коментуючи Вестфальський мирний договір, визнають утвердження ним аспекту непорушності кордонів [12, с. 39]. Натомість М.В. Буроменський висловлює більш помірковану точку зору, зазначаючи, що джерела принципу непорушності кордонів сягають Вестфальського договору 1648 р. [13, с. 23].

А Л.І. Волова висловлює критичне ставлення до визнання Вестфальського мирного договору джерелом принципу непорушності кордонів. Нехтуючи цей документ, вона розглядає історичні етапи розвитку принципу непорушності кордонів здебільшого у межах ХХ ст. [1, с. 83]. Подібна теоретична конструкція відповідно заперечує можливість появи принципу непорушності кордонів поза зазначеними часовими рамками.

Відтак, об'єктивна оцінка цього договору у загальній історії становлення принципу непорушності кордонів можлива лише за умови його комплексного аналізу у поєднанні з усіма попередніми етапами розвитку принципу. Загалом, незважаючи на те, що Вестфальський мирний договір головним чином забезпечив юридичне проходження лінії кордонів держав [14, с. 33], він відіграв позитивну роль у розвитку принципу непорушності кордонів: положення Вестфальського мирного договору, на нашу думку, лише презюмують цей принцип. Серед практичних результатів Вестфальського мирного договору саме у правовому регулюванні міждержавних відносин необхідно відзначити незмінність державних кордонів, визначених цим договором до 1806 р. Крім того, окремі положення Вестфальського договору було використано під час редакції відповідних статей Статуту Ліги Націй [15, с. 86].

Наступний важливий етап інституалізації принципу непорушності кордонів пов'язаний з *Віденським конгресом 1815 р.* Лінії державного кордону Франції, згідно з підсумками цього Віденського конгресу, визначено на зразок її територіальних меж 1791 р. [16, с. 232]. Характер подібного рішення переконливо свідчить на користь відмови міжнародного співтовариства розширення територіальних володінь Франції і відповідно зміни її державних кордонів шляхом застосування сили чи погрози нею. До речі, відповідно до норм сучасного міжнародного права застосування сили або погрози нею з метою зміни державних кордонів не допускається [17, с. 131–132]. Відтак, виразно простежується взаємозв'язок між розумінням принципу непорушності кордонів у правосвідомості держав і практиці міжнародного права та його юридичним змістом, характерним для сучасного етапу розвитку міжнародних відносин.

Отже, у цей період розвиток принципу непорушності кордонів переживає зміни якісного характеру. Заборона зміни кордонів держави за допомогою сили поступово перетворюється у невід'ємний елемент принципу непорушності кордонів. Крім того, відбувається посилення позицій зазначеного принципу у механізмі міжнародно-правового регулювання, зокрема у сфері забезпечення стабільності державних кордонів, що перетворюється у загальний критерій правопорядку та законності в системі міжнародного права.

*Період міжнародного права від Гаазьких мирних конференцій до створення ООН та формування сучасного міжнародного права (1899–1945 рр. – сьогодення).* Цей період детермінується планомірним переходом принципу непорушності кордонів на новий рівень свого розвитку. В результаті правотворчої діяльності держав зазначений принцип наповнюється конкретним правовим змістом, що концептуально відповідає його нормативно-правовому визначенню на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

У контексті дослідження особливостей інституалізації принципу непорушності кордонів на увагу заслуговує договірно-правова практика держав, зокрема *міжнародна угода між колишнім Радянським Союзом та Персією 1921 р.* Згідно з положеннями ст. 3 цього акту, договірні сторони підтвердили зобов'язання взаємно поважати кордони, визначені у попередній угоді за їх участю [18, с. 10]. З-поміж інших прикладів нормативно-правового закріплення норми непорушності кордонів необхідно виокремити *міжнародний договір між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великобританією та Італією 1925 р.* Текст угоди, зокрема, засвідчує юридичні гарантії непорушності кордонів: з одного боку, між Німеччиною і Бельгією, а з іншого – між Німеччиною та Францією [19, с. 21–33].

В подібних умовах визріває сприятливе підґрунтя для початку процесу системної і цілеспрямованої кодифікації принципу непорушності кордонів, його комплексної інтеграції у правове регулювання та трансформації у засадничу норму міжнародних відносин.

Подальший процес становлення принципу непорушності кордонів нероздільно пов'язаний з його інкорпорацією у двосторонні договори, головним чином за участю колишнього Радянського Союзу. Приміром, положення ст.1 *міжнародного договору між СРСР та Естонією щодо ненападу та мирного вирішення суперечок 1932 р.* [20, с. 167–169] визначають договірні зобов'язання сторін щодо непорушності кордонів.

Крім того, цей договір закріплює та підтверджує лінію проходження державного кордону між Естонією та СРСР, закріплену попереднім договором 1920 р., укладеним між ними. Інший міжнародно-правовий акт, зокрема, *міжнародний договір між СРСР та Фінляндією про ненапад та мирне вирішення суперечок 1932 р.* [21, с. 171–174], гарантує непорушність кордонів сторін договору відповідно до положень договору між СРСР та Фінляндією 1922 р. Аналогічні за змістом формулювання є й у *міжнародному договорі між СРСР та Литвою про ненапад 1927 р.* [22, с. 144–146].

Таким чином, попередні результати дослідження вказують на те, що у 30-х рр. ХХ ст. принцип непорушності кордонів був об'єктивною нормою позитивного міжнародного права, що розглядався на рівні двостороннього співробітництва держав.

Наступний етап розвитку принципу непорушності кордонів пов'язаний з другою половиною ХХ ст. Питома вага представників російської школи міжнародного права розглядають саме цей період хронологічно одним із перших в інституалізації принципу [17, с. 131–132]. Подібна позиція, з врахуванням встановленого факту зародження окремих елементів принципу непорушності кордонів у стародавній період міжнародного права та їх подальшого розвитку, виглядає сумнівною.

Зважаючи на особливості становлення принципу непорушності кордонів у другій половині ХХ ст., слід наголосити, що принцип перебуває у динамічній стадії розвитку. Типовим прикладом кодифікації принципу непорушності кордонів є *декларація про визволену Європу 1945 р.*, в якій заперечується законність зміни території держави внаслідок застосування сили. Згодом *мирні договори союзницьких сил із Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією 1947 р.* відновили лінії державних кордонів зазначених держав на зразок їх договірного оформлення, що існувало станом на 1938 р. [23, с. 82]. Функціональна спрямованість положень цих міжнародних угод відтворює рішення Віденського конгресу 1815 р. про заборону зміни державних кордонів за допомогою сили.

На тлі міжнародно-правових актів другої половини ХХ ст. особливо виділяється *Статут ООН*, що відіграв вагомий роль у прогресивному розвитку міжнародного права загалом і його основних принципів зокрема. Слід зауважити, що серед принципів, закріплених у цьому Статуті, не згадано принципу непорушності кордонів. Але окремі науковці намага-

ються у штучний спосіб обґрунтувати ідею стосовно Статуту ООН як джерела принципу непорушності кордонів. Приміром, В.А. Муравський і Дж. Гольдбрат цю позицію не підкріплюють аргументацією шляхом посилання на конкретні статті Статуту ООН, котрі стосуються цього принципу [18, с. 11; 24, с. 2]. Натомість Р.А. Каламкарян, Ю.І. Мигачов та П. Грудзінські переконані в тому, що принцип непорушності кордонів відображений у п. 4 ст. 2 Статуту ООН [25, с. 187–188; 26, с. 143]. Постановка питання, що полягає у пошуку принципу непорушності кордонів у положеннях Статуту ООН, у своїй основі неправомірна, оскільки положення п. 4 ст. 2 Статуту ООН стосуються винятково принципу заборони застосування сили чи погрози нею проти територіальної цілісності чи політичної незалежності держав.

Подальший розвиток принципу непорушності кордонів відбувається за активної участі держав-учасниць *Організації Варшавського Договору (ОВД)*, заснованої відповідно до *міжнародної угоди про партнерство, співпрацю та взаємну допомогу 1955 р.* [27, с. 194–199]. У цій угоді особливий інтерес становить ст. 5, в якій договірні сторони зобов'язались забезпечити непорушність кордонів одна одній. Суть подібного формулювання розкриває договірна практика держав-учасниць ОВД, що наповнює принцип непорушності кордонів конкретним правовим змістом та забезпечує високий рівень його кодифікації. Втім, на наш погляд, важко погодитися з догматичним твердженням юристів-міжнародників російської школи міжнародного права щодо виняткової ролі держав-учасниць ОВД у міжнародно-правовому визнанні принципу непорушності кордонів [1]. *По-перше*, історія міжнародного права містить низку доказів інституалізації принципу непорушності кордонів протягом періодів, що хронологічно передували другій половині ХХ ст. *По-друге*, становлення принципу непорушності кордонів відбувалося у формі одиничних випадків його кодифікації, які, щоправда, на відміну від другої половини ХХ ст., не відзначалися системним характером. *По-третє*, подібні теоретичні конструкції з боку російських вчених, на нашу думку, позиціонують продукт міркувань ідеологічного характеру, властивих кон'юнктурі міжнародних відносин зразка 1955–1990 рр.

Міжнародні договори, починаючи із 70-х рр. ХХ ст., не лише поглиблюють кодифікацію принципу непорушності кордонів, а й також забезпечують його розгорнуте нормативно-правове тлумачення (максимально наближене до розуміння принципу у сучасній договірній практиці держав). Наприклад, у редакції положень *міжнародної угоди*

між СРСР і Федеративною Республікою Німеччина (ФРН) 1970 р. договірні сторони зобов'язались утримуватися від пред'явлення територіальних претензій, а також визнали непорушність кордонів [27, с. 131–132]. Трактуння принципу непорушності кордонів у такий спосіб використано в основі відповідних положень інших міжнародно-правових актів, як-от *договорі між Польщею та ФРН 1970 р.*, *договорі між Німецькою Демократичною Республікою (НДР) і ФРН 1972 р.* Розглянуті приклади кодифікації принципу непорушності кордонів, за влучним спостереженням В.В. Пустогарова, повністю узгоджувались із результатами Ялтинської і Постдамської конференцій з територіальних питань [28, с. 104].

Таким чином, станом на 70-і рр. ХХ ст. у внутрішній структурі принципу непорушності кордонів рельєфно вирізняються два елементи: обов'язок визнання чинних кордонів, а також обов'язок утримуватися від пред'явлення територіальних претензій. В силу цього можна припустити, що формально принцип непорушності кордонів виходить за рамки норми договірної практики держав і водночас стоїть на порозі інституційного перетворення в самостійний принцип міжнародного права. Статус самостійного принципу міжнародного права принцип непорушності кордонів законо-мірно отримав у *Заключному Акті НБСЄ 1975 р.* В результаті, з одного боку, регіональний за сферою дії принцип непорушності кордонів (у розумінні Заключного Акту [5, с. 401–405]) включено *de facto* в систему основних принципів міжнародного права, а з іншого – *de jure* його міжнародно-правове оформлення, зокрема забезпечення універсального характеру принципу, відбувається у наступному етапі розвитку принципу.

Подальший процес інституалізації непорушності кордонів в основному пов'язаний із розширенням територіальної сфери його дії, що відбувається за активної участі низки міжнародних універсальних та регіональних організацій, як-от ООН, Рада Європи, Африканський Союз, ОБСЄ тощо.

**Висновки.** Отже, маємо підстави констатувати наступне. **По-перше**, розвиток принципу непорушності кордонів – це багатогранний процес, що характеризується динамічним началом. **По-друге**, становлення принципу, розпочате у стародавній період міжнародного права, триває досі. Формування окремих елементів нормативного змісту принципу непорушності кордонів передувало його появі як структурно довершеного



основного принципу міжнародного права. Напрями і форми інституалізації принципу непорушності кордонів адаптуються та видозмінюються відповідно до викликів, властивих конкретному історичному етапу розвитку міжнародного права. **По-третє**, станом на сьогодні принцип непорушності кордонів (з огляду на його кодифікацію за участі міжнародних організацій, що представляють основні правові системи світу) становить універсальний принцип міжнародного права. **По-четверте**, погоджуючись із думкою Р.А. Каламкаряна про те, що аналіз міжнародного права, а в нашому випадку історії становлення принципу непорушності кордонів, з історичної точки зору містить потенціал для наступних дискусій з цього приводу [29, с. 11], проведене дослідження не слід вважати вичерпним.

1. Див.: *Волова Л.И.* Нерушимість границь – новий принцип міжнародного права. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1987. – 162 с.; *Мазов В.А.* Принципы Хельсинки и международное право. – М.: Наука, 1979. – 278 с.; *Ушаков Н.А.* Проблемы теории международного права. – М., 1988. – 192 с.

2. Див.: *Ильин Ю.Д.* Право коллективной безопасности и дипломатия. – М.: Юристь, 2005. – 181 с.; *Международное публичное право: Учебник / Отв. ред. К.А. Бекяшев.* – 3-е изд. – М.: Проспект, 2004. – 928 с.

3. *Ушаков Н.А.* Международное право: Учебник. – М.: Юристь, 2005. – 304 с.

4. *Буткевич О.В.* Міжнародне право Стародавнього Світу. – К.: Україна, 2004. – 863 с.

5. *Prawo w stosunkach międzynarodowych. Wybór dokumentów / Opracowanie S. Bielen.* – Warszawa, 2004. – 640 s.

6. *Бирюков П.Н.* Международное право: Учеб. пособие. 3-е изд. – М.: Юристь, 2006. – 685 с.

7. *Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И.* История международного права. – М.: Международные отношения, 1990. – 280 с.

8. *Международное право / Под ред. А.А. Ковалева, С.В. Черниченко.* – М.: Омега, 2006. – 832 с.

9. *European treaties bearing on the history of the United States and its dependencies.* Edited by Frances Gardiner Davenport. – Washington D.C., 1917. – 223 p.

10. *Акимов Ю.Г.* От папских булл к первому «разделу мира»: междуна-родно-правовой статус колониальной экспансии европейцев во второй половине XV века // Исследования международных отношений. – СПб., 2004. – С. 4–16.

11. *Мережко О.О.* Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. – К.: Таксон, 2002. – 344 с.
12. *Анцелевич Г.О., Покрещук О.О.* Міжнародне право: Підручник. – К.: Алерта, 2003. – 410 с.
13. Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.
14. Международное право / Отв. ред. Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов. – 3-е изд. – М.: Норма, 2005. – 624 с.
15. *Буткевич В.Г., Мицкич В.В., Задорожній О.В.* Міжнародне право. Основи теорії: Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
16. *Даневский В.П.* Основания международного права, его принципы и цель // Антологія української юридичної думки. У 10 т. Т. 8: Міжнародне право / Відп. ред. В.Н. Денисов. – К.: Юридична книга, 2004. – С. 226–243.
17. Международное право: Учебник / Отв. ред. В.И. Кузнецов. – М.: Юристь, 2001. – 672 с.
18. *Муравский В.А.* Принцип нерушимости государственных границ в системе европейской безопасности: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – К., 1980. – 24 с.
19. Final protocol of the Locarno conference, 1925 (and Annexes), together with treaties between France and Poland and France and Czechoslovakia // American Journal of International Law. Supplement: Official documents. – 1925. – Vol. 20. – № 1.
20. Treaty of non-aggression and peaceful settlement of disputes between Estonia and USSR // Supplement to the American Journal of International Law. Official Documents. – 1933. – Vol. 27. – P. 167–169.
21. U.S.S.R.-Finland: Treaty on non-aggression and peaceful regulation of disputes // American Journal of International Law. Supplement: Official documents. – 1933. – Vol. 27. – № 4. – P. 171–174.
22. Non-aggression treaty between the Lithuanian Republic and the Union of Soviet Socialist Republics // Supplement to the American Journal of International Law. – Vol. 21, 1927. Official Documents. – P. 144–146.
23. Суверенітет України і міжнародне право / Відповід. ред. В.Н. Денисов, В.І. Свінтов. – К.: Манускрипт, 1995. – 360 с.
24. *Goldbrat J.* Demilitarization in the developing world // Journal of Peace Research. – 1987. – Vol. 24. – № 1. – P. 1–4.
25. *Каламкарян Р.А., Мугачев Ю.И.* Международное право: Учебник. 2-е изд. – М.: Эксмо, 2005. – 736 с.
26. *Grudzinski P.* KBWE/OBWE wobec problemow pokoju i bezpieczenstwa regionalnego. – Warszawa, 2002. – 348 s.
27. Albania, Bulgaria, Czechoslovakia, German Democratic Republic, Hungary, Poland, Rumania, U.S.S.R.: Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance. May 14, 1955 // American Journal of International Law. – 1955. – Vol. 49. – № 4.

28. Пустогаров В.В. Нерушимость государственных границ в Европе и западногерманский реваншизм // Советское государство и право. – 1985. – № 3. – С. 103–111.

29. Каламкьян Р.А. Философия международного права. – М.: Наука, 2006. – 207 с.

---

---

Tsymbrivsky T.S. **The history of forming the principle of the inviolability of borders under international law**

*The main stages of the institutionalization of the principle of the inviolability of borders are analyzed, the peculiarities of its development in the system of modern international law is established.*



Цимбрівський Т.С. **Історія становлення принципу непорушності кордонів у міжнародному праві**

*Аналізуються основні етапи інституалізації принципу непорушності кордонів, а також з'ясовуються особливості його розвитку в системі сучасного міжнародного права.*